

Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Це й т л и н, Р. В е ч е р к и и Э. Б л а г о в о й. Славянский институт Академии наук Чешской Республики – Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук. »Русский язык«, Москва 1994, стр. 842.

Ovaj *Rječnik staroslavenskog jezika* ovako kako je koncipiran ispunjava jednu od znatnih potreba paleoslavistike u oblasti leksikologije dajući čitav niz informacija uz svaku natuknicu, te tako može poslužiti najrazličitijim profilima znanstvenika: lingvistima raznih usmjerenja, tekstolozima, biblicistima, povjesničarima književnosti. Iako obuhvaća oko deset tisuća riječi, *Rječnik* je jednotoman i samim tim prikladniji za svakodnevnu uporabu, i kao priručnik i kao izvor raznih obavijesti iz paleoslavistike. *Rječnik* je zajedničko izdanje Slavenskog instituta Akademije znanosti Češke Republike i Instituta slavistike i balkanologije Ruske akademije znanosti, a kao autori navode se uz E. Bláho-vu i R. M. Cejtlin, S. Herodes, L. Pacnerová i M. Bauerová. No, iako je izdanje dviju raznojezičnih institucija, čitav prateći aparat, kao i uvodni članci dani su na ruskom i u svezi s tim uporabljena je i ruska terminologija.

Jedno je od najvažnijih pitanja na početku rada određivanje korpusa tekstova koji će biti uzeti za ekscerpciju, što je zahvatilo i niz problema iz paleoslavistike. Iako je nesumnjivo da se vrlo starih tekstova nalazi i u kasnijim prijepisima, autori su odlučili da korpus ograniče isključivo na rukopise X.-XI.st., bez obzira na činjenicu da npr. *Kijevski listići* odražavaju i neke dijalekatske crte područja na kojem su nastali, pogotovo na fonetskom planu, ali su, s druge strane, jedan od najstarijih staroslavenskih spomenika i jedini tekst zapadnoga rimskoga obreda preveden s latinskoga jezika. Već ovim ograničenjem korpusa na strogo određeno razdoblje, smanjen je do izvjesne mjere broj natuknica, a da se nije dovela u pitanje autentičnost staroslavenskog leksičkog fonda, te su izbjegnute različite dvojbe moguće kad su u pitanju mlađi prijepisi. Po izjavama autora iz tog razdoblja nisu uzeti u ekscerpciju i natpisi, što ima opravdanja ne samo zbog toga što se radi o kratkim tekstovima, nego i zbog toga što je ova vrsta spomenika drugoga karaktera, najčešće ne potpadaju pod ono što shvaćamo kao literarni jezik, te tako i nisu pravi reprezentant staroslavenske pismenosti kao općeslavenske literature najstarijih vremena.

U *Predgovoru* (str. 3-12) naglašeno je da su se autori ovog *Rječnika* služili kartotekom ustrojenom za rad na *Slovníku jazyka staroslověnského ČSAV*, a

koja obuhvaća oko dva milijuna rječničkih kartica, što je više nego solidna osnova za obradu rječničke građe i vrlo velika pomoć u radu. Autori su se osim katalogom *Slovnika* za rad na *Rječniku* poslužili i tiskanim izdanjima svih spomenika; ukoliko ih je više, onda novijim i znanstveno bolje fundiranim, kao pomoćni i vrlo vrijedan materijal upotrijebljeni su rječnici uz izdanja, što je sve bila znatna pomoć naročito u određivanju značenja leksema.

U obradu za *Rječnik* uzeto je ukupno osamnaest kodeksa ili sačuvanih dijelova kodeksa, koliko ih upravo i ima iz određenog perioda, s tim što je iz *Sinajskog euhologija* izdvojen *Sinajski služabnik* (tri lista liturgijskog služabnika) kao posebna jedinica, koja se u *Rječniku* tretira pod posebnom signturom (ali je u Večerkinjoj obradi spomenika tretiran zajedno sa *Sinajskim euhologijem*) uključujući i ne tako davno otkrivene: *Eninski apostol*, te *Bojanski* i *Zografski palimpsest*. U korpus *Rječnika* ušlo je dvanaest spomenika glagoljskih, a šest ćiriličkih. U vezi s njihovom obradom u *Predgovoru* je točno navedeno što je uradio svaki autor, tj. precizno je naznačen opseg posla svakoga od njih, dok su uvodne članke napisali: Večerka (3) i Cejtlin (1), s tim što je Večerka napravio i morfološke tablice na kraju *Rječnika*. Međutim, za razliku od *Slovnika*, koji obuhvaća crkvenoslavenske spomenike sve do XVI. st., te već prema korpusu obrađenih tekstova ima šire zadatke i drukčiju koncepciju, ovaj se *Rječnik* strogo ograničio na leksički fond najstarijih staroslavenskih kodeksa. U *Predgovoru* je, osim iscrpnog pregleda dosadašnjih staroslavenskih rječnika različitih tipova dan i kratak, ali dostatan uvid u povijest stvaranja staroslavenskog jezika kao knjižnog jezika sakralne upotrebe.

Rječnik je po tipu *thesaurus*, te su uz staroslavenske riječi obrađene i sve posuđenice, najčešće su to grecizmi, ali ih ima i iz drugih jezika, najčešće su preuzete iz grčkog izvornika (hebrejske, aramejske, sirijske) sva geografska i osobna imena pa i oblici riječi koji se mogu tretirati kao pisarske pogreške, no one po pravilu tek kao uputni članci. Autori su načinili i analizu čestoće leksema, pri čemu se pokazala zanimljiva činjenica da su 1567 leksema hapaksi, što dobrim dijelom proizlazi iz samog karaktera tekstova, ima i primjera da se pojedine riječi, ili riječi istoga korijena javljaju samo u jednom rukopisu, no s relativno velikom čestoćom. Budući da je ovaj *Rječnik* bar do izvjesne mjere i čestotni, jer je uz svaku natuknicu dan i brojčani podatak, tj. koliko se puta riječ pojavljuje u korpusu (ukoliko je to, međutim, više od 100, daje se samo približan broj, tj. oznaka između stotina), moguće je vršiti različita leksička istraživanja, pošto je do 15 pojava jednoga leksema dana i signatura po

spomenicima, ili je riječ navedena u ilustrativnim primjerima, potpuno ili djelomično, u ovisnosti o čestoti.

Drugi članak u *Rječniku*, koji je napisao Večerka, daje opis svih rukopisa uzetih u korpus, i to onim redom kojim se citiraju u rječničkom članku. Opisi daju, u prvom redu, one informacije koje su značajne za *Rječnik*, za razliku od opisa u albumima, tako da izostaju tehnički detalji (veličina, uvez, oštećenja, najčešće nema ni spomena o iluminaciji), ali se daje povijest rukopisa, a naročita je pozornost posvećena izdanjima rukopisa, te njihovu sadržaju. No naročito je korisna vrlo iscrpna literatura uz svaki spomenik, ne samo posebna nego i opća, ukoliko je ona zanimljiva za proučavanje spomenika.

O fonetsko-fonološkoj i pravopisnoj problematici staroslavenskih rukopisa pisao je, također, Večerka, pristupajući joj ponajprije sa stanovišta *Rječnika*, tj. vežući ovu tematiku za nedoumice i pitanja koja se mogu javiti pri upotrebi *Rječnika*. Iako polazeći s tako sužene platforme, u konačnom rezultatu Večerka je ipak dao fonetiku staroslavenskog jezika, jer je – da bi razjasnio povezanost pojedinih oblika s natuknicom – bio prisiljen obraditi kompletan razvoj staroslavenskog glasovnog sustava, a uz to još registrirao grafijske razlike između ćiriličkih i glagoljskih kodeksa. Vrijednost ovog članka znatno povećava pregled specifičnosti svakog pojedinog rukopisa, npr. osobine kao što su pojave labiovelarizacije po Kuljbakinovu pravilu, rezultati progresivne asimilacije, refleksi napetog poluglasa pred *j*, ali i druge pojave u svezi s poluglasima, zatim načini obilježavanja palatalnih *l*, *r*, *n*, u vezi sa samoglasnicima, uporaba nazala, te grafijske razlike, kao što je tip pisanja jerija, način obilježavanja sloga *je*, *ja*, gdje naročito dolazi do izražaja razlika između glagoljskih i ćirilskih kodeksa.

Kao logičan nastavak ovoga članka slijedi Večerkin članak u kojem su vrlo detaljno razrađena pravila prema kojima se rješavaju problemi vezani za pisanje natuknice, s obzirom na činjenicu da se u rukopisima javljaju isti leksemi različito napisani, zatim tu je i problem prenošenja glagoljice u ćirilicu, jer u *Rječniku* su sve natuknice, ilustrativni primjeri i sve ostalo pisani ćirilicom, dok je većina rukopisa glagoljska. Osnovna rješenja svode se na to da se poštuje etimološki princip, tj. poluglasi, nazali, jeri pišu se na svom etimološkom mjestu, ali su izvršena i izvjesna ujednačavanja u prilog ćiriličke prakse, te se dosljedno rabe *ia*, *ie*, *io*, ali se etimološko *ja*, *ji* bilježi uvijek kao *i*.

Ipak, nisu se mogli izbjeći izuzetci, a stare se dublete rješavaju uputnim člancima, kao što su na taj način riješena i neka grafijska razilaženja ćirilice i glagoljice, pa se glagoljsko đerv bilježi sa Γ (osim u inicijalnoj poziciji, u kojoj

je registriran niz leksema sa ćirilćkim ћ), a *n', r', l'* u natuknici u vezi s vokalima *e, a, u* dosljedno je oznaćavano prejotiranim љ, њ, њ, jedino ispred њ i њ, bilježi se dijakritićkim znakom za mekoću. To, naravno, bitno odudara od sustava pisanja u glagoljskim rukopisima, ali bitno pojednostavljuje služenje *Rječnikom*, dok su, s druge strane, specifićnosti pojedinih rukopisa saćuvane u ilustrativnim primjerima, u kojima se vjerno transliteriraju sve izvorne osobine, a o tome, kao što smo vidjeli, opširno informira i prethodni ćlanak.

Poseban problem za autore *Rječnika* predstavljale su tuđice, gdje je poštovan princip ćestoće, pa je u natuknicu ulazila najćešća varijanta, s tim da ostale idu na uputne ćlanke. Po istom principu rješava se i normalizacija morfoloških dubleta, tj. uvijek je ćešća na prvom mjestu, ali se bilježe obje, kao natuknice uneseni su i svi supletivni oblici kod svih vrsta rijeći (v. npr. ЧЛОВЪКЪ - ЛЮДИ, МАЛЬ - МЪНИИ). Autori su katkad morali rekonstruirati normalizirani oblik pojedinih leksema (N. sg., infinitiv i sl.) budući da su se u tekstovima našli samo u kosim padežima ili u raznim glagolskim oblicima, no nesigurne su rekonstrukcije oznaćavali upitnicima. No, kad su u pitanju glagolski participi sa znaćenjem imenice ili pridjeva, autori ih uvrštavaju u *Rječnik* kao natuknice, a ukoliko u tekstu nema drugih oblika odgovarajućeg glagola, oni ga, opravdano, i ne registriraju. S obzirom na to da je u kodeksima zastupljena scriptura continua, urednici razlićitih izdanja vršili su u dvojbenim slućajevima razlićito dijeljenje na rijeći, tako da su autori *Rječnika* morali radi ujednaćavanja postaviti svoja pravila kad su u pitanju kompozita razlićitog tipa.

No za korištenje *Rječnikom* najvaćniji je ćlanak Cejtinove pod naslovom *Ustroj rjećnićkoga ćlanka*, jer su u njemu do detalja razraćdene metode oznaćavanja svih mogućih pojava u svezi s obradom pojedinih leksema, i što se tiće njihova oblika, kao i semantike, a sve to povezano s identifikacijom prema kodeksima, s time što je u samoj tehnici obrade sadržana i mogućnost uspostavljanja odnosa meću kodeksima. Najveća je pozornost poklonjena otkrivanju i utvrćivanju znaćenja svakog pojedinog leksema, ali je dana i gramatićka obrada, tj. uz normalizirani oblik u natuknici, prema već ranije utvrćenim principima, dane su oznake gramatićkog i leksićkog razreda prema toćno utvrćenim pravilima precizno izloćenima. U gramatićkoj obradi uvijek se daju tip deklinacije ili konjugacije, bez obzira da li se odgovarajući zavisni oblici nalaze u tekstovima ili ne, ukoliko je, mećuim, rekonstrukcija nesigurna, i to se oznaćava upitnikom.

Vaćnu ulogu u *Rječniku* imaju već spominjani uputni ćlanci u koje dolaze kao natuknice varijante normaliziranih rijeći, ukoliko ne idu uzastopno po

azbučnom redu. Ukoliko su pak pod istom natuknicom, razrađen je sustav obilježavanja prema karakteru njihova međusobnog odnosa. Sve gramatičke obavijesti o riječi daju se na ruskom, u cijelom *Rječniku* je, uostalom, u uporabi ruska gramatička terminologija, a uz to je uporabljen i drukčiji tiskarski slog, kao što je i inače u *Rječniku* za razne svrhe upotrebljavan različit tip tiskarskog sloga. U *Rječniku* su sve informacije vrlo iscrpne, te se tako za tuđice daje podrijetlo, a gramatički se opis upotpunjuje do te mjere da se bilježe i fakultativne alternativne promjene u pojedinim gramatičkim kategorijama (npr. dva tipa konjugacije i sl.), i to tako da budu vidljive sve osobitosti.

Centralni dio svakog članka, a i najopširniji, bavi se semantikom riječi, počevši od semantičkih razlika uzrokovanih glagolskim vidom ili uporabom povratne zamjenice. A da bi se što preciznije odredilo značenje, odnosno sva značenja koja može imati jedan leksem, razrađena je opširno metoda grafijskog označavanja pojedinih informacija, počinjući od točnog određivanja redosljeda informacija o riječi, pa do oznaka za nijanse, te kakav je postupak usvojen kad su u pitanju sintagme (koje mogu biti ustaljeni izrazi za jedan pojam ili, pak, fakultativno uporabljeni izrazi), pri čemu se pojavljuje i niz teško rješivih problema u prosudbi koji su sklopovi ustaljeni jednoznačni izrazi, a koji to nisu, pri čemu se u obzir pri razjašnjavanju uzima i grčka paralela.

Uopće je velika pozornost posvećena grčkim (odnosno latinskim) paralelama, koje doprinose ustanovljavanju različitih značenja istog leksema u raznim rukopisima i na raznim mjestima u tekstu. Dodatni problem pri ustanovljavanju grčke paralele je činjenica da se za neke, u prvom redu nebiblijske tekstove, nije moglo uvijek sa sigurnošću ustanoviti izvor, dok za biblijske tekstove autorica explicite navodi sve izvore, s tim što su isti izvori uporabljeni već i za *Slovník*, tj. njegovu kartoteku. Također je riješeno pitanje homonima posebnim natuknicama, kao i mnogo kompleksnije pitanje sinonimije.

Za svakodnevnu praktičnu uporabu prijevod svakog leksema dan je na ruski i češki, s tim da se, ukoliko ne postoji mogućnost direktnog prijevoda, daju odgovarajuća objašnjenja leksema, pri čemu se nastoji u prijevodu upotrijebiti stilski neutralna riječ. Naime, u razvoju slavenskih jezika dolazilo je do izmjena u sadržaju leksema, ili do njihove stilske uporabe, zbog čega je bilo nužno uz prijevod za staroslavenski leksem katkad dati i dodatnu obavijest a i napomene o karakteru riječi u staroslavenskom (dijalektalna, knjiška i sl.). Posebno se, pak, notira i upozorava na promjenu kategorije riječi, bilo da je u pitanju uporaba u nominativu ili je to neki padežni oblik (npr. kad instrumental imenice dobiva značenje priloga).

Pri izboru ilustrativnih primjera iz tekstova glavnu ulogu, ukoliko je primjera uporabe riječi veći broj, ima semantika, tj. nastojanje da se izaberu oni najkarakterističniji, ali se bilježe i oni koji sadrže neku gramatičku osobitost. Princip prezentacije je sljedeći: ako je u pitanju isti tekst iz raznih rukopisa, citira se najstariji ili najbolje sačuvan, ali se svi rukopisi u kojima se nalazi identičan tekst nabroje, a uz to se registriraju dublete uporabljenog leksema, ukoliko su zabilježene u nekom od rukopisa. Valja napomenuti da se na kraju svakog rječničkog članka registriraju svi sinonimi koji se javljaju kao natuknice u *Rječniku*. *Rječnik*, zapravo, pruža mogućnost i za djelomičnu tekstološku analizu, jer se bilježi i ako je u nekom rukopisu tekst preinačen, pa dotičnog leksema nema. Precizno se navode i slučajevi kad se ista fraza nalazi na drugom mjestu jednoga od obrađenih rukopisa. U članku Cejtinove detaljno je razrađeno kako se u *Rječniku* rješavaju svi tipovi kraćenja leksema u staroslavenskim tekstovima, te svi ostali praktični problemi prijenosa iz rukopisa ili izdanja. U *Rječniku* se, naime, daju i oznake biblijskih mjesta natuknice, a ukoliko se ne radi o biblijskom tekstu, strana rukopisa iz kojeg je ekscerpirana natuknica, a na kraju se registriraju i svi rukopisi u kojima se nalazi leksem iz natuknice.

Kad su u pitanju dublete, uočljiva je raspodjela leksika po spomenicima, što se u izvjesnoj mjeri veže i za teren na kojem je rukopis stvoren. Na taj način *Rječnik* je podloga i za leksička i tekstološka istraživanja (dane su i upute na članke leksičkih dubleta i sinonima), te tako leksički fond *Rječnika* daje mogućnost da se odmah ustanove leksičke povezanosti, naime, pri prijevodu s grčkog (latinskog) istih tekstova i fraza lako su uočljive u istom kontekstu dublete, sinonimi, ili drugi načini izražavanja istoga značenja, npr. sintagme.

Uputni su članci otisnuti posebnim tiskom, prorijeđenim slovima, redovito su vezani za neki rječnički članak, a notiraju nejasne ili pogrešno napisane riječi, fonetske, morfološke, te ortografske varijante, varijante tuđica i dr.

S obzirom na to da je čitav uvodni dio pisan da bi se korisniku olakšalo služenje *Rječnikom* i njegova uporaba u najrazličitije svrhe, dana je u tom dijelu tabela glagoljskog i ćirilskog pisma s latinskom transkripcijom, brojnomo vrijednošću slova, s napomenama i tumačenjima, a istu svrhu ima i slijedeći Večerkin članak o izgovoru staroslavenskih slova, u kom se ustanovljuju dvije osnovne škole čitanja, daje ih obje usporedno; prvo je etimološko, bliže općeslavenskomu, a drugo je arealno, gdje se za svaki spomenik uzimaju u obzir osobitosti samog spomenika s obzirom na njegov nastanak. Na kraju uvodnog dijela navedene su kratice: 1. spomenika; 2. biblijskih knjiga; 3. opće

kratice – sve na ruskom, složene po azbuci i s ruskom gramatičkom terminologijom.

Na kraju knjige, iza rječnika, stavljene su tzv. morfološke tablice; vrlo dobro napravljene tabele svih klasa riječi, i to kod promjenljivih riječi prema tipovima promjena, s tim što su uz svaku tabelu dane napomene u kojima su navedena odstupanja, specijalni slučajevi miješanja tipova promjena u spomenicima. Tabele su vrlo pregledne i daju potpun uvid u deklinaciju i konjugaciju, participi su dani uz deklinaciju pridjeva, kao i deklinacija komparativa po tipovima.

Tako je u sklopu *Rječnika* i kratka, koncizna i vrlo sustavna gramatika staroslavenskoga jezika, te tako *Rječnik* pruža korisniku svestrane informacije o staroslavenskom jeziku, pa uz ostalo vrši i službu praktičnog priručnika za najrazličitije svrhe, a upotrebljiv je i za razna usmjerenja znanstvenog rada.

HERTA KUNA

SENJSKI GLAGOLJSKI MISAL 1494., faksimilni pretisak (Pretisci HAZU sv.5). Izdavač: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Urednici: Milan Moguš i Anica Nazor. Tisak i uvez: KRATIS, Zagreb. + Dodatak: Milan Moguš, Anica Nazor, Marija Agnezija Pantelić, Frane Paro. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1994., str. 24.

U Senju je 7. kolovoza 1994. godine, na svečanosti održanoj pod visokim pokroviteljstvom predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana, predstavljen faksimilni pretisak glagoljskoga misala koji je na isti dan prije pola tisućljeća izašao iz tiska u oficini koju je osnovao Blaž Baromić. Tom prigodom je na otvorenom prostoru u Senju služena pontifikalna misa koju je predvodio uzoriti kardinal dr. Franjo Kuharić, a potom su na svečanoj akademiji urednici izdanja akademici Anica Nazor i Milan Moguš predstavili *Misal*.

Objavljivanjem faksimilnoga izdanja *Senjskoga misala* – četvrte po redu glagoljske inkunabule i prve za koju se pouzdano može reći da je tiskana na hrvatskom tlu – dostojno je obilježena 500. obljetnica *Misala* i početka djelatnosti senjske tiskare u kojoj je, do njezina ugasnuća 1508. godine, objavljeno sedam knjiga.